

УДК 94 (438:=161.2-054.73) “1944/1951”: 791.43-92(477) “1991/2018”

Юлія Артимишин,

*кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник,
відділ новітньої історії, Інститут українознавства
імені Івана Крип'якевича НАН України (Львів, Україна)
julialviv1011@gmail.com*

**УКРАЇНСЬКА КІНОДОКУМЕНТАЛІСТИКА ПРО
ДЕПОРТОВАНИХ УКРАЇНЦІВ З ПОЛЬЩІ 1944–1951 рр.
ЯК “НОВЕ ДЖЕРЕЛО” ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ**

У статті окреслено основні підходи до трактування фільму, зокрема як історичного джерела, носія історичної пам'яті. Також проаналізовано документальні фільми та передачі, присвячені проблемі депортації українців із Польщі у 1944–1951 рр. та операції “Вісла”. Розглянуто принципи побудови сюжету, емоційне тло кінострічок, яким чином автори реконструюють перебіг депортації, як сприймають та інтерпретують цей процес свідки подій. Показано, що документальні стрічки та передачі побудовані за схожими взірцями, вони демонструють історичну тяглість української громади Закарпаття, трагічний вимір депортації. Такі ж сюжетні канони присутні у спогадах депортованих. Засвідчено, що картини минулого у документальних фільмах не виходять за рамки образів, які творить спільнота депортованих, бо здебільшого створені у її межах, тобто за їх кошт, а відтак вони репрезентують те, як бачать ці історичні події самі депортовані, тобто вони є образом їх самих.

Ключові слова: документальний фільм, передача, депортація українців із Польщі у 1944–1951 рр., операція “Вісла”.

Yulia Artymyshyn

*PhD, Junior research fellow
at the department of Contemporary history, Ivan Kryp'iakevych Institute
of Ukrainian Studies NAS of Ukraine (Lviv, Ukraine)
julialviv1011@gmail.com*

**UKRAINIAN CINEMA DOCUMENTARY ABOUT DEPORTED
UKRAINIANS FROM POLAND IN 1944–1951 AS A “NEW SOURCE”
FOR THE STUDY OF HISTORICAL MEMORY**

The main approaches to the interpretation of the film, in particular as historical sources, carriers of historical memory are defined. Historical films and television

broadcasts dedicated to the problems of the deportation of the Ukrainians from Poland of 1944-1951 and of the Operation "Vistula" are also analyzed. The principles construction of the plot, emotional background/fond of films are considered. It is shown how the authors reconstructed the course of deportation, and how this process are both perceived and interpreted by witnesses of events. It is shown that documentaries and television broadcasts are based on similar patterns and show the historical continuity of the Ukrainian community of the territory of Zakarzon and the tragic dimension of deportation. The same storyline can be found in the memories of the deportees. Conclusions are drawn that the created pictures of the past in documentary films don't go beyond the images created by the community of deportee, because they are mostly created within it, that is at their expense, and therefore they represent how deported see these historical events, so they are the image of themselves.

Key words: *historical films, television broadcast, deportation of the Ukrainians from Poland of 1944–1951, the Operation "Vistula".*

Сьогодні у еру інформаційних технологій уже в нікого не виникає сумнівів щодо можливостей аудіовізуальних засобів. Основою сучасної культури є комунікація через аудіовізуальні засоби (сукупність ЗМІ, різних видів мобільних і нерухомих аудіо-текстових зображень). В усній, дописемній культурі основою була безпосередня розмова, згодом у вербальній культурі — письмо, а після винайдення друкарського верстату — друковане письмо, свідчення, які можна було зберегти для нащадків. Раніше, у вербальній культурі, мова становила межі пізнання світу, але сьогодні в аудіовізуальній культурі цю роль виконує “конгломерат рухомих зображень різного походження”. Новочасна культура “об’єднує та інтегрує вербальні та невербальні аспекти, аудіальні та візуальні, різні естетики... , які постійно творить та змінює в процесі творення”¹.

У цьому контексті варто звернути увагу на фільм, який можна сприймати як історичне джерело, або ж як засіб для популяризації історії. Адже фільм “передає/репрезентує чимало інформації як текст культури, так само як і історичне свідчення, що пов’язане з конкретним соціальним контекстом, де постав цей текст”².

Роздуми про сприйняття фільму як історичного джерела з’явилися майже одночасно із появою самого кінематографу. У 1898 р. на міжнародному форумі, присвяченому фільму як джерелу популяризації історії, Болеслав Матушевський запропонував створити в Парижі Музей чи

¹ Witek P. Metodologiczne problemy historii wizualnej. *Res Historica: czasopismo Instytutu Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej*, 37 (2014), 159.

² Piotrowska M. Rola i znaczenie filmu w popularyzacji historii a kształtowanie społecznej świadomości historycznej. *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 14 (2016), 59.

архів для майбутніх істориків та вчителів, що би вмещував різні види фільмів, які б документували поточні події, навколишнє середовище³. У 20-х рр. ХХ ст. датський історик та історіограф Крістіан Ерслев проявив інтерес до фільму як можливого історичного джерела. У 1947 р. вийшла перша, на сьогодні класична, праця Зігфріда Кракауера, у якій здійснено спробу проаналізувати фільм як історичне джерело (дослідник намагався на підставі художніх фільмів часів Веймарської республіки віднайти німецький менталітет, шукаючи там витоки нацизму)⁴. У 1980–1990 рр. на хвилі аудіовізуального повороту і під впливом праць Хейдена Вайта (Уайта) у західній історіографії на думку польського дослідника Пйотра Вітека, з’явився новий підхід до вивчення історії крізь призму візуальних образів, що згодом виокремився у міждисциплінарний напрям — візуальної історії⁵.

В Україні цей напрямок поки не викристалізувався у самостійну галузь, проте є окремі публікації авторства О. Рабенчука⁶, Л. Ковальської⁷, які висвітлюють методологічні аспекти використання візуальних джерел; Ю. Кисла⁸ та О. Каліщук⁹, присвячені відображенню історичних подій у фільмах; Б. Шумиловича, який провадить дослідження медіа-історії та історії телебачення СРСР із ширшої перспективи взаємодій соціальних практик, ідеології, візуальних репрезентацій¹⁰. Натомість у

³ Piotrowska M. Rola i znaczenie filmu..., 62–63; Szelałowska G. Film w warsztacie historyka. Uwagi na marginesie pracy Piotra Witka, Kultura, film, historia. Metodologiczne problemy doświadczenia audiowizualnego, Lublin 2005, 285 s. *Kwartalnik historyczny*, CXV (2008), 63.

⁴ Szelałowska G. Film w warsztacie historyka..., 63–64.

⁵ Witke P. Metodologiczne problemy historii wizualnej..., 160–161.

⁶ Рабенчук О. До питання про візуальне як джерело історичних досліджень. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей*. 17 (2012), 29–39.

⁷ Ковальська Л. Специфіка аналізу теледокументалістики як джерела з історії Руху Опору в роки Великої Вітчизняної Війни. *Історичні та політологічні дослідження*, 1 (2013), 40–45.

⁸ Кисла Ю. Український голод 1932–1933 років на екрані: осмислення страждання. *Україна Модерна*. URL: <http://uamoderna.com/md/kysla-holodomor-in-films> (дата звернення 29.03.2018).

⁹ Каліщук О. Фільм “Червоний”: історична реальність сучасного кіно. *Historians*. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/2313-oksana-kalishchuk-film-chervonij-istorichna-realnist-suchasnogo-kino> (дата звернення 29.03.2018).

¹⁰ Шумилович Б. Візуалізація утопії: ідея комуністичної праці на радянському кіно-та телеекрані у 1959–1960 рр. (приклад Львова). *Historians*. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1173-bohdan-shumylovych-vizualizatsiia-utopii-idea-komunistychnoi-pratsi-v-radianskomu-kino-ta-teleekrani-u-19591960-rr-pryklad-lvova> (дата звернення 11.02.2019).

польській історіографії є чимало публікацій авторства Д. Скотарчак¹¹, А. Радомського¹², М. Сариуш-Вольської¹³, П. Вітека¹⁴ та ін., присвячених візуальній та аудіовізуальній культурі, їх зв'язку з історією, колективною пам'яттю. Також функціонують дослідницькі осередки, зокрема це Робітня візуальної історії Інституту історії університету імені Адама Міцкевича у Познані¹⁵, Інститут кіно, медіа та аудіовізуального мистецтва університету імені Адама Міцкевича у Познані¹⁶. Тривалішу історію дослідження окреслених вище питань має англосаксонська історіографія. Серед низки книг можна виокремити публікацію американського історика Р.А. Роузенстона¹⁷, присвячену репрезентації історії у візуальних зображеннях та фільмах; збірник статей за редакцією М. Банка та Дж. Рубі про вивчення історії візуальної антропології, методологію використання зображувальних джерел у різних галузях антропологічної науки¹⁸; публікації за редакцією В. Гайна, які висвітлюють історію кіно, підходи до вивчення цієї проблематики крізь призму різних дослідницьких площин¹⁹.

Зрозуміло, що фільм представляє історію по-іншому, ніж писемні джерела, завдяки аудіовізуальному ряду/елементам, чи то пак метафорі, відбувається “творення, спрощення, символізація великої кількості інфор-

¹¹ Skotarczak D. Film i media audiowizualne w refleksji polskich historyków. *Kultura i Historia*, 22 (2012). URL: <http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/kultura-i-historia-nr-222012> (дата звернення 11.02.2019); Eadem. *Historia wizualna*. Poznań, 2012, 262 s.

¹² Radomski A. Historiografia dwóch „prędkości” czyli jak narzędzia cyfrowe zmieniły Klio. *Historia 2.0. Materiały sympozjum XIX Powszechny Zjazd Historyków Polskich 17 września 2014*, 55–60.

¹³ Saryusz-Wolska M. Filmowe obrazy pamięci — perspektywa teoretyczna. *Kultura Współczesna. Teorie. Interpretacje. Praktyka*, 4 (2006), 100–109; Ї ж. Трансформація національної пам'яті у польському кіно. *Наукові записки УКУ*, 6 (2015), 112–118.

¹⁴ Witek P. Metodologiczne problemy historii wizualnej...; Idem. Film historyczny jako „gatunek dwojakiego rodzaju”. Kilka uwag metodologicznych o “(nie)użyteczności” teorii genologicznej w refleksji o filmie historycznym. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio FF — Philologia*, LXVI, 2(2011), 87–113.

¹⁵ Pracownia Historii Wizualnej Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. URL: <http://historia.amu.edu.pl/index.php/zakady-i-pracownie/387-pracownia-historii-wizualnej-> (дата звернення 11.02.2019).

¹⁶ Instytut Filmu, Mediów i Sztuk Audiowizualnych UAM. URL: <http://filmoznawstwo.com/> (дата звернення 11.02.2019).

¹⁷ Rosenstone R. A. *History on film. Film in history. History: Concepts, Theories and Practice*. (2nd ed.). London, New York, 2012.

¹⁸ *Made to be seen. Perspectives on the history of visual anthropology*. Ed. by M. Banks, J. Ruby. Chicago, London, 2011.

¹⁹ *The Routledge Companion to Film History (Routledge Companions)*. Ed. by W. Guyn. London, New York, 2010; Idem. *History on film*. New York, London, 2006.

мації»²⁰. Існує чимало підходів до класифікації фільмів за жанрами і жанрів загалом²¹. П. Вітек, опираючись на генеалогічну теорію фільму, виділяє чотири основних типи фільмів: художні, поетичні, дидактичні, документальні, які у свою чергу поділяються на менші підгрупи. Теоретичним підґрунтям для такого поділу є систематизація фільмознавця З. Кракауера із поділом на художні (фабулярні) та нехудожні фільми (кінохроніка, документальні: репортажні, наукові, навчальні, про мистецтво)²². Друга класифікація є достатньо вичерпною для використання у цьому прикладному дослідженні. З точки зору джерельної цінності важливішим може видаватися документальний фільм як відображення істинної реальності, проте таке міркування є частково хибним. Польський соціолог Анджей Зибертовіч стверджував: «Фільм — це культурно сконструйована реальність, відображення бачення автора». Тому навіть документальний фільм не є виключно об'єктивним джерелом, адже автор фільму може використовувати реконструйовану оповідь свідка, або ж подати власну інтерпретацію історичної події²³. Фільм, навіть документального жанру, варто розцінювати не як істинне відображення, передання реальності (минулого), а як її відтворення, тлумачення, чи прочитання крізь призму авторської позиції.

Знаходячись, «по-той бік екрану», глядач бачить цілісну картину, сприймаючи її як реальну, хоча це ілюзія реальності, яка виникла завдяки сукупності різних факторів. Будь-який творець/автор фільму є заангажованим у певну систему цінностей, яка впливала на добір, спосіб представлення матеріалу. У процесі творення не лише художнього, а й документального фільму відбувався відбір певних фактів, монтаж, тому він не може відтворювати історичну подію, а є лише її образом, уявленням²⁴. Вибірковість, з якою твориться фільм, а головне його образність та нараційність, дають можливість інтерпретувати його як носія історичної пам'яті²⁵. Минулі події у фільмі подаються за допомогою сучасних інтерпретацій. Польська дослідниця Моніка Пйотровська слушно зауважила, що «фільм є метафорою історичної дійсності, і водночас міфом, пов'язаним з колективною пам'яттю», адже це сконструйоване минуле є продуктом сучасної «соціо-культурної практики»²⁶. Спробою відтворити минуле, встановити із ним зв'язок, щоб знайти відповідь на питання, що

²⁰ Piotrowska M. Rola i znaczenie filmu..., 61.

²¹ Moine R. *Cinema Genre*. Translated by A. Fox, H. Radner. Oxford, 2008, 7–8.

²² Witek P. Film historyczny jako „gatunek dwojakiego rodzaju...», 88–89.

²³ Piotrowska M. Rola i znaczenie filmu..., 63–64.

²⁴ Ibid., 64.

²⁵ Saryusz-Wolska M. Filmowe obrazy pamięci..., 108.

²⁶ Piotrowska M. Rola i znaczenie filmu..., 70.

турбують людину у сучасності. Таке захоплення минулим, на думку німецько-американського філософа та літературознавця Ханса Ульріха Гумбрехта, є постійним прагненням людини подолати бар'єр, що відділяє її від предків, зосередивши свою увагу на кінематографі, ми можемо реалізовувати ці прагнення, відчуючи ефект присутності²⁷.

Створені картини минулого у фільмі, в якому переплітається вигадка та умовна правда, мають надзвичайно великий вплив на свідомість глядачів, їх сприйняття тих чи інших подій. З метою дослідження різних зрізів історичної пам'яті про депортації українців із Польщі у 1944–1951 рр. в Україні було здійснено аналіз документальних і художніх фільмів та передач про окреслені події. Цей медіа продукт можна трактувати як частину колективної пам'яті про окреслені події, адже він відображає сконструйовану авторами “реальність минулого” і відображає їх погляд на ці події. Виділивши візії авторських колективів, їх підходи до подання чи висвітлення історії можна відтворити образ депортації українців із Польщі, який фігурує у цьому кінематографічному матеріалі.

Зокрема це дві стрічки Романа Крика (польського українця-лемка) “Остання дорога додому” (2010) та “Двері Лемківщини” (2011), знятих за сприянням Фундації “Живі долі”. Перша стрічка була представлена у 2010 р. у Києві (у Києво-Могилянській академії), Львові (у Центрі міської історії, Українському католицькому університеті), у Перемишлі (в Українському домі) та в інших містах Польщі, Північної Америки — у Нью-Йорку, Торонто²⁸; в 2017 р. — у Тюрмі на Лонцького у Львові із подальшим обговоренням-дискусією щодо українських втрат по операції “Вісла”²⁹. Також ці фільми транслювали в рамках передачі “Історична правда із Вахтангом Кіпіані” у 2013 р. та, відповідно, у 2014 р.³⁰

Чотири документальні фільми-нариси, створені власним коштом авторів у невеликих відеостудіях, чи за підтримки обласних телерадіокомпаній, присвячені депортації холмщаків (“Ти не згасла, зоре ясна” (2004), автор та режисер — Йосип Струцюк³¹), бойків у 1951 р. (“Устрики —

²⁷ Ibid., 72.

²⁸ Крик Р. Фільм “Остання поїздка додому”. Lemky. URL: <http://lemky.com/321-film-ostannya-poizdka-dodomu.html> (дата звернення 28.03.2018).

²⁹ Дудич О. Операція “Вісла”-70 річчя. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=OEMhIS4T2QA> (дата звернення 28.03.2018).

³⁰ “Історична правда з Вахтангом Кіпіані: Остання поїздка додому”. (21.12.2013). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=QeW1d0f6pMY> (дата звернення 28.03.2018); “Історична правда з Вахтангом Кіпіані: Двері Лемківщини” (08.06.2014). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=NaYrhbbfinE> (дата звернення 28.03.2018).

³¹ “Ти, не згасла, зоре ясна”. Автор та режисер Йосип Струцюк (2004). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=oCuJhRR-9WA> (дата звернення 28.03.2018).

історія розвіяних доль” (2011), автор — Ярослав Баран³²) та лемків (“Вирвані з коренем. Фільм про переселення лемків” (2012), автор та режисер — Олена Брода³³), лемків та надсянців, бойків (“Евакуйовані назавжди”, автор — Іван Качанюк, режисер — Любов Терлецька (2017))³⁴ до України. Остання стрічка, а саме “Евакуйовані назавжди”, є частиною ширшого проекту, тобто планується, що цей фільм стане лише першою частиною розповіді про те, як депортовані з Польщі оселилися в селі Терновиця на Прикарпатті. Друга ж висвітлюватиме діяльність греко-католицьких священників, зокрема служіння отця Зеновія Кіселевського, який правив у цьому селі³⁵.

Не вдаючись до розлогих описів сюжету, зосередимо свою увагу на нарації та підходах, які використовуються у цих стрічках для творення “картини минулого”. У фільмі “Остання дорога додому” розповідається про трьох людей похилого віку (Семен Крик, Катерина Бутрим, Катерина Гнида) — свідків операції “Вісла” зі села Кобильниці Волоської, які вирушають в подорож до своїх рідних місць, у символічну дорогу-повернення, яка може стати для них останньою³⁶. У стрічці чимало уваги приділено спогадам цієї трійці та інших свідків, де переважає виразний сум, біль втрати і забуття, чи впевненість, що операція “Вісла” у іншій формі продовжується надалі, бо її не засуджено Сеймом, не реабілітовано в’язнів концтабору Явожно, на чому наголошував пан Михайло Козак³⁷. Дехто, оповідаючи свої життєві історії, демонстрував свою непохитну життєву позицію — бути українцем і не приховувати цього³⁸. Або ж зауважував, що сьогодні, на противагу минулим часам, немає жодного страху і побоювань демонструвати свою українську ідентичність³⁹.

³² “Устрики — історія розвіяних доль”. Автор Ярослав Баран (2011). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=UOYPTAdiqgE> (дата звернення 28.03.2018).

³³ “Вирвані з коренем. Фільм про переселення лемків”. Автор та режисер Олена Брода (2012). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hM0WdAjvAKU&t=9s>

³⁴ Документально-художній фільм “Евакуйовані назавжди”. Автор Іван Качанюк, режисер Любов Терлецька (2017). URL: https://www.youtube.com/watch?time_continue=1&v=KJxIUf_7w6U (дата звернення 24.01.2019).

³⁵ На Прикарпатті зняли фільм про депортованих лемків, які зберегли свою віру: URL: <http://www.firtka.if.ua/blog/view/na-prikarpatti-zniali-film-pro-deportovanih-lemkiv-iaki-zberegli-svoiu-viru> (дата звернення 24.01.2019).

³⁶ “Історична правда з Вахтангом Кіпіані: Остання поїздка додому”... Хронотоп: 1.48-5.30...

³⁷ Інтерв’ю з Козаком Михайлом. “...Остання поїздка додому”... Хронотоп: 41.36-42.42.

³⁸ Там само. Хронотоп: 37.48-38.29.

³⁹ Інтерв’ю з Назарович Марією. “...Остання поїздка додому”... Хронотоп: 38.39-38.57.

Фільм розпочинається короткою історичною довідкою про депортаційні акції 1944–1946 рр., акцію “Віслу” і коментаря польського історика Г. Мотики щодо причин останньої⁴⁰. Під час демонстрації залишених, напівзруйнованих українських церков у Польщі звучить голос за кадром, який наголошує на тому, що українці жили тут споконвіку. Водночас диктор розповідає, що “українці Закерзонського краю відомі своїм патріотизмом, набожністю, винятково добре розвинутою культурою сільського життя і любов’ю до рідної мови. В їхніх селах навіть поляки та євреї розмовляли українською”⁴¹. Можна припустити, що автор фільму, який походить із переселенської родини, таким чином відтворює цей аутообраз, присутній у спільноті депортованих, тобто уявлення про особливість їхньої громади, її патріотизм та жертвовність. Сповнені схожого символізму і водночас певної виключності горя й наступні кадри фільму — священник під час служби Божої у греко-католицькій церкві с. Кобильниця Волоська, яку він править для головних героїв, ототожнює їхню долю, сповнену стражданням, із долею України, і тому вони заслуговують на те, щоб із них брали приклад й українці, що проживають в Україні: “Вас прирекли до духовної смерті: ваша українська душа не була нікому потрібна, хотілось її викинути на смітник забуття, дати їй замість українського іноземний код. Але там, на півночі Польщі, серед чужого моря ви таки могли вижити, і важке життя вас не зламало. А знаєте чому? Бо ви сильні духом, бо у вас віра і плекані ще прадідами переконання. Маєте право пишатися собою, можна вас ставити за приклад для подражання братам і сестрам самостійної України... Все життя ви прожили без України, але все життя ви про неї думали, мріяли про неї. Кожен, хто має дар бачення, бачить, що Україна — це ви”⁴².

Варто зауважити, що песимістичний настрій фільму, пов’язаний із втратами української громади, її асиміляцією у польському середовищі, дещо полегшує та наділяє оптимізмом розповідь українки другого покоління, народженого після акції “Вісла” — Марії Хомин та маленької дівчинки, яка українською розповідає віршик⁴³. Пані М. Хомин наголошувала, що завжди, незалежно від місця, де вона проживатиме, вона буде українкою, адже так її виховали батьки та діди⁴⁴. Водночас її вустами автор піднімає ще одну болючу проблему української громади, яка пережила операцію “Вісла”, — нерозуміння українцями з-над Дніпра, що вони теж українці, лише із польським паспортом.

⁴⁰ “...Остання поїздка додому”... Хронотоп: 5.25–8.22.

⁴¹ Там само. Хронотоп: 8.42–8.57.

⁴² Там само. Хронотоп: 17.39–20.05.

⁴³ Там само. Хронотоп: 47.20–47.56.

⁴⁴ Інтерв’ю з Хомин Марією. “...Остання поїздка додому”... Хронотоп: 39.27–40.17.

Оптимізм щодо збереження лемківської громади в Польщі, так само як і проблеми тих, хто повернувся у села, з яких вони були виселені, демонструє інша робота Р. Крика — “Двері Лемківщини”. Її присвячено “лемкам, які завдяки надзвичайній любові до батьківщини перемогли акцію «Вісла» і повернулися в рідні сторони. Цей фільм розповідає про долі людей зі знищеного села Долге, про село Маластів, в якому лемки із більшості перетворилися на крихітну меншість, а нині відчайдушно відстоюють свої права”⁴⁵. У ньому, як і в попередній стрічці, автор надає голос свідкам подій, чиї спогади він продовжував записувати і після завершення фільму, тим самим намагаючись за допомогою фільму задокументувати їх свідчення, створити “український образ”, який слугуватиме для діалогу, зв’язку сучасної йому культури із минулими поколіннями⁴⁶.

За схожим принципом зняті і кінострічки “Ти не згасла, зоре ясна”, “Устрики — історія розвіяних доль”, “Вирвані з коренем. Фільм про переселення лемків”. У кожному з них розповідям очевидців передують історична довідка про історію регіону⁴⁷ та підписання договорів про депортацію⁴⁸, показано оповіді людей — свідків депортації чи українсько-польського протистояння⁴⁹, або ж кадри того, як зараз виглядають місцевості у Польщі, звідки депортували головних героїв⁵⁰. Як свідчення збереження пам’яті про своє минуле у фільмі “Вирвані з коренем. Фільм про переселення лемків” демонструються виступи фольклорних колективів у народному строї, де діти та особи похилого віку співають так званий гімн Лемківщини “Ой, верше, мій верше”⁵¹. Незважаючи на деякі відмінності, при аналізі наративу героїв та візуального ряду цих трьох фільмів, можна припустити, що метою їх творців було зобразити страждання, фатум українців депортованих із Закерзоння, які пережили чи не найбільше горе. Варто також зауважити, що у вищезгаданих стрічках трапляються фактографічні помилки: операцію “Вісла” називають лемківським переселенням у фільмі про Устрики⁵², приймаючи тезу про те, що фільм ще на рівні монтажу є відображенням авторської позиції.

⁴⁵ “Історична правда з Вахтангом Кіпіані: Двері Лемківщини”... Хронотоп: 8.14–8.38.

⁴⁶ Piotrowska M. Rola i znaczenie filmu..., 71; “...Двері Лемківщини”... Хронотоп: 6.17–6.40.

⁴⁷ “Ти, не згасла, зоре ясна”... Хронотоп: 2.00–11.57.

⁴⁸ “Вирвані з коренем...”... Хронотоп: 1.37–3.55.

⁴⁹ Інтерв’ю з Головерсою Олександром, Микитюком Михайлом, Савкович Марією. “Ти, не згасла, зоре ясна”... Хронотоп: 16.35–18.23.

⁵⁰ “Устрики — історія розвіяних доль”... Хронотоп: 5.10–7.42

⁵¹ “Вирвані з коренем...”... Хронотоп: 40.26–41.49.

⁵² “Устрики — історія розвіяних доль”... Хронотоп: 16.49–16.55.

Особливо в документальному фільмі перед автором існують психологічні бар'єри, які не дозволяють подавати ті факти, які виходять за рамки його колективної пам'яті, або неоднозначні, незручні свідчення⁵³. У документальній роботі “Вирвані з коренем. Фільм про переселення лемків” є п'ять частин, а також фінальна версія, дещо скорочена. У цьому остаточному продукті деякі спогади пропущено, або ж скорочено для того, щоб кінцевий продукт був певної тривалості. Водночас можна припустити, що деякі спогади пройшли так звану самоцензуру, зокрема у другій частині Володимир Брехун, розповідаючи про тривалу дорогу до України, зауважував: щоб прискорити цей процес, депортовані заплатили невеликий хабар машиністу: “то хлопці занесли самогонки, же би ми вже їхали далше на Україну”⁵⁴. Ця частина розповіді відсутня у остаточній версії.

Сюжетні канони, які поєднують історичну довідку, спогади очевидців та реконструкцію деяких подій із життя депортованих, присутні також у стрічці “Евакуйовані назавжди” режисерства Любові Терлецької⁵⁵. Варто відзначити, що у стрічці доволі виважено подано історичні факти, зокрема згадується про умовність евакуації (формулювання депортаційної акції у офіційних документах)⁵⁶, ключовою метою переселення названо ідею вирівнювання кордонів Польщі та Радянського Союзу, тобто формування мононаціональних держав⁵⁷. Цей художньо-документальний фільм, як зазначають автори, розповідає про мешканців села Терновиця Тисменицького району та “збереження ними греко-католицької віри, яка передавалася з покоління в покоління”⁵⁸. Тому значний акцент у цьому фільмі зроблений також і на висвітленні стану греко-католицької церкви, її парохій на теренах Закерзоння під час депортації українців⁵⁹.

Стрічка має на меті, як зазначили самі автори, збереження пам'яті “про нашу національну та духовну ідентичність, передаючи наступним поколінням свідчення людей, які пережили страшні випробування і при

⁵³ Piotrowska M. Rola i znaczenie filmu..., 73.

⁵⁴ Інтерв'ю з Брехуном Володимиром. “Вирвані з коренем...”. Частина 2... Хронотоп: 8.42–8.57.

⁵⁵ ...“Евакуйовані назавжди”...

⁵⁶ ...“Евакуйовані назавжди”. Хронотоп: 10.36–11.30.

⁵⁷ Там само. Хронотоп: 21.18–21.23.

⁵⁸ Фільм “Евакуйовані назавжди”, що розповідає про депортованих прикарпатців, з'явився у вільному доступі. URL: https://kurs.if.ua/news/film_evakuyovani_nazavzhdy_shcho_rozprovidae_pro_deportovanyh_prykarpattsiv_zyavyvsya_u_vilnomu_dostupi_video_69045.html (дата звернення 24.01.2019).

⁵⁹ Інтерв'ю з отцем д-ром Богданом Прахом ...“Евакуйовані назавжди”. Хронотоп: 7.30–8.20; ...“Евакуйовані назавжди”. Хронотоп 8.54–9.28; коментар сестри Марії із Згромадження Воплоченого Слова. ...“Евакуйовані назавжди”. Хронотоп 6.30–7.30; 9.28–10.25.

цьому залишилися вірними українському народу та УГКЦ”⁶⁰. Відповідно до цієї мети сумний настрій фільму, який зображує трагедію українців Закресоння у різних його проявах (залишення рідних, мальовничих земель та власності⁶¹, організація добровільного та примусового етапу переселення⁶², напади польських банд-формувань, як-от у с. Писковичі⁶³, труднощі переїзду⁶⁴ та пристосування до нових умов⁶⁵, налагодження відносин із місцевим населенням⁶⁶) частково підважує життєствердний оптимізм тих, хто вижив та зберіг свої віру, культуру.

У документальних передачах “Машина часу” (5 канал, 2017 р.) у циклі із 4-х серій “«Вісла». Етнічний злочин проти українців Польщі — 70 років потому” та “Історична правда з Вахтангом Кіпіані: Операція з переселенням бойків у 1951 р.” (телеканал ЗІК, 2015 р.) автори поєднали фактологічно-документальні витяги із розповідями очевидців описуваних подій.

Серія передач “Машина часу” розпочиналася із невеликого репортажу про святкування 70-річчя операції “Вісла” на березі ріки Сян у Перемишлі. Під час цього заходу з’явилося декілька чоловіків із плакатами, на яких містилися звинувачення українців у злочинах. Як прокоментував голос за кадром, “із ними одразу проводять бесіду люди у цивільному вбрані, але з посвідченнями. За якийсь час плакати зникають”. Така охорона покликана убезпечити присутніх від будь-яких можливих провокацій на тлі погіршення польсько-українських відносин. Проте ведучий Олег Криштопа висловився з цього приводу більш різко і контroversійно: “Офіційна Польща робить усе, щоб уникнути згадок про річницю державного злочину супроти своїх громадян української національності. Утім частина польського суспільства в цей момент таки перебуває серед українців”⁶⁷.

⁶⁰ Фільм “Евакуйовані назавжди”...

⁶¹ Інтерв’ю з Василем Бунгою, Марією Климко, Катериною Шегдою ... “Евакуйовані назавжди”. Хронотоп: 4.37–5.40.

⁶² Там само. Хронотоп: 11.30–11.58; Інтерв’ю з Василем Бунгою, Стефанією Шегдою, Ярославою Гюгел, Катериною Шегдою. Хронотоп: 11.59–13.10, 14.26–15.00; інтерв’ю з Марією Климко, Катериною Шегдою ... Хронотоп: 15.01–15.26.

⁶³ Там само, 16.33–17.17; Інтерв’ю з Стефанією Шегдою, Катериною Шегдою, Катериною Гирею (Шелвою), Марією Климко... Хронотоп: 17.18–20.10.

⁶⁴ Інтерв’ю з сестрою Володимирою Тара, Василем Бунгою, ... Хронотоп: 30.10–31.38.

⁶⁵ Інтерв’ю з Катериною Шегдою... Хронотоп: 34.29–34.57; Інтерв’ю з Василем Бунгою... Хронотоп: 36.28–38.04.

⁶⁶ Інтерв’ю з Марією Климко... Хронотоп: 38.04–38.45.

⁶⁷ “Машина часу. «Вісла». Етнічний злочин проти українців Польщі — 70 років потому”. Частина 1. ТРК “НБМ”, “Експрес-Інформ” (29.10.2017). Хронотоп: 0.20–1.06. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=0Mgnd-ZwI1w> (дата звернення 28.03.2018).

Серед них була також і публіцистка Іза Хруслінська, яка зауважувала, що “історія для мене не щось, на чому треба будувати майбутнє, але не можна майбутнього будувати, коли ти забуваєш про історію”. У цьому коментарі вона також наголошувала, що акція “Вісла” для української громади тривала не лише кілька місяців у 1947 р., а “до самого кінця Народної Польщі”, тому потрібно пам’ятати про те, що сталося, щоб минуле не повернулося, особливо зважаючи на деструктивний вплив Росії, яка розпалює міжнаціональну ворожнечу⁶⁸. Ці два коментарі стають лейтмотивом для цілої серії програм: пам’ятаємо про причетність Польщі, а головню Росію (СРСР) як головного винуватця. Одним із прикладів такої ідеї у передачі є згадки не лише про польсько-український конфлікт на Закерзонні, трагедії Сагрині та Павлокоми, а й про спроби примирення між АК та УПА влітку 1945 р., спільну антикомуністичну акцію 1946 р. у Грубешові⁶⁹.

У телепередачі “Історична правда з Вахтангом Кіпіані: Операція з переселенням”, присвяченій радянсько-польському обміну територіями 1951 р. та депортації бойків із Нижньоустрицького, частини Хирівського та Стрілківського району на південний схід УРСР, теж було акцентовано на тому, що вищезгадані події є злочином комуністичних влад Польщі та Радянського союзу⁷⁰.

До наведеного розгляду було взято лише документальні або документально-художні фільми, адже загалом не було виявлено повнометражної художньої стрічки про ці події, і можна припустити, що це пов’язано з поганим станом фінансування кінематографу в Україні. Проте в останні кілька років окреслюється позитивна тенденція появи фільмів на історичні сюжети. Однак, як засвідчив аналіз матеріалів ЗМІ⁷¹, пам’ять про депортацію не артикульована на загальноукраїнському рівні і залишається в межах регіональної пам’яті, тому, можливо, поки немає зацікавлення у висвітленні цієї тематики у художній кінопродукції.

Таким чином, проаналізовані документальні фільми є візією спільноти переселенців, ауторепрезентацією — образом самих себе. Адже їх авторами чи замовниками були вихідці з родин депортованих, ентузіасти, які зацікавилися цією історією. Їхня заангажованість, емоційний зв’язок з описуваними подіями вплинули на те, яку картину минулого вони

⁶⁸ Там само. Хронотоп: 1.06–1.49.

⁶⁹ Там само, Хронотоп: 9.37–16.35.

⁷⁰ “Історична правда з Вахтангом Кіпіані: Операція з переселенням”. (21.06.2015). Хронотоп: 0.25–0.37. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=77QbAf89a6A> (дата звернення 28.03.2018).

⁷¹ Павлів Ю. Депортації українців з польсько-українського прикордоння 1944–1951 рр. у регіональній пам’яті: автореф. ... кандидата іст. наук. / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича, Ін-т народознавства. Львів, 2018, 12–13.

репрезентували. У більшості стрічок сюжетна лінія подана таким чином, що депортованих зображували здебільшого як жертву, пасивного актора історичних подій, водночас наголошувалося на тому, що пам'ять про депортованих заслуговує на збереження та поширення не лише серед нащадків, а й ширше — серед громади, держави, у якій вона мешкає. Водночас, наголошення у телепередачах на відповідальності комуністичних режимів, а саме Радянського союзу за депортації українців, є відображенням сучасних реалій — російської агресії, анексії, які актуалізували, загострили сприйняття подій минулого.

REFERENCES

1. Banks, M., Ruby, J. (Eds.). (2011). *Made to be seen. Perspectives on the history of visual anthropology*. Chicago, London. [in English].
2. Dokumental'no-khudozhnij fil'm "Evakujuvani nazavzhdy". Avtor Ivan Kachaniuk, rezhyser Liubov Terlets'ka. (2017). Retrieved from https://www.youtube.com/watch?time_continue=1&v=KJxlUf_7w6U [in Ukrainian].
3. Dokumental'no-khudozhnij fil'm "Evakujuvani nazavzhdy". Avtor Ivan Kachaniuk, rezhyser Liubov Terlets'ka (2017). Retrieved from https://www.youtube.com/watch?time_continue=1&v=KJxlUf_7w6U [in Ukrainian].
4. Dudych, O. (2017). Operatsiia "Visla"-70 richchia. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=OEMhIS4T2QA> [in Ukrainian].
5. Fil'm "Evakujuvani nazavzhdy", scho rozpovidaie pro deportovanykh pry karpattsiv, z'iavyvsia u vil'nomu dostupi. (2018). Kurs.if.ua. Retrieved from https://kurs.if.ua/news/film_evakuyovani_nazavzhdy_shcho_rozpovidaie_pro_deportovanyh_prykarpattsiv_zyavyvsya_u_vilnomu_dostupi_video_69045.html [in Ukrainian].
6. Gryn, W. (2006). *History on film*. New York, London. [in English].
7. Gryn, W. (Ed.). (2010). *The Routledge Companion to Film History (Routledge Companions)*. London, New York. [in English].
8. Instytut Filmu, Mediów i Sztuk Audiowizualnych UAM. Retrieved from <http://filmoznawstwo.com/> [in Polish].
9. "Istorychna pravda z Vakhtanhom Kipiani: Dveri Lemkivschyny" (2014). ZIK. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=NaYrhbbfinE> [in Ukrainian].
10. "Istorychna pravda z Vakhtanhom Kipiani: Operatsiia z pereseleнням". (2015). ZIK. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=77QbAf89a6A> [in Ukrainian].
11. "Istorychna pravda z Vakhtanhom Kipiani: Ostannia poizdka dodomu". (2013). ZIK. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=QeW1d0f6pMY> [in Ukrainian].
12. Kalischuk, O. (2017). Fil'm "Chervonyj": istorychna real'nist' suchasnoho kino. *Historians*. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/2313-oksana-kalishchuk-film-chervonij-istorichna-realnist-suchasnogo-kino> [in Ukrainian].

13. Koval's'ka, L. (2013). Spetsyfika analizu teledokumentalistyky iak dzherela z istorii Rukhu Oporu v roky Velykoi Vitchyznianoj Vijny. *Istorychni ta politolohichni doslidzhennia*, 1, 40–45. [in Ukrainian].

14. Kryk, R. (2010). Fil'm "Ostannia poizdka dodomu". *Lemky*. Retrieved from <http://lemky.com/321-film-ostannya-poyizdka-dodomu.html> [in Ukrainian].

15. Kysla, Yu. (2016). Ukrains'kyj holod 1932–1933 rokiv na ekrani: osmylennia strazhdannia. *Ukraina Moderna*. Retrieved from <http://uamoderna.com/md/kysla-holodomor-in-films> [in Ukrainian].

16. "Mashyna chasu. «Visla». Etnichnyj zlochyn proty ukraintsiv Pol'schi — 70 rokiv potomu". Chastyna 1. TRK "NBM", "Ekspres-Inform" (2017). 5. ua. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=0Mgnd-Zw11w> [in Ukrainian].

17. Moine, R. (2008). *Cinema Genre*. (A. Fox, H. Radner, Trans.). Oxford. [in English].

18. Na Prykarpatti znialy fil'm pro deportovanykh lemktiv, iaki zberegly svoiu viru. (2017). *Firtka.if.ua*. Retrieved from <http://www.firtka.if.ua/blog/view/naprikarpatti-zniali-film-pro-deportovanikh-lemktiv-iaki-zberegli-svoiu-viru> [in Ukrainian].

19. Pavliv, Yu. Z. (2018). Deportatsii ukraintsiv z pol's'ko-ukrains'koho prykordonnia 1944-1951 rr. u rehional'nij pam'iaty. [Deportations of the Ukrainians from the Polish-Ukrainian borderland of 1944–1951 in the regional memory of Ukraine]. (Extended abstract of Candidate's thesis). L'viv. [in Ukrainian].

20. Piotrowska, M. (2016). Rola i znaczenie filmu w popularyzacji historii a ksztaltowanie społecznej świadomości historycznej [The Role and Importance of Film in the Popularization of History and Development of Social Historical Consciousness]. *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 14, 59–78. [in Polish].

21. Pracownia Historii Wizualnej Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Retrieved from <http://historia.amu.edu.pl/index.php/zakady-i-pracownie/387-pracownia-historii-wizualnej-> [in Polish].

22. Rabenchuk, O. (2012). Do pyttannia pro vizual'ne iak dzherelo istorychnykh doslidzen'. *Ukraina XX st: kul'tura, ideolohiia, polityka. Zbirnyk statej - Ukraine in the 20th century: Culture, Ideology, Politics: Collection of Essays*, 17, 29–39. [in Ukrainian].

23. Radomski, A. (2014). Historiografia dwóch „prędkości” czyli jak narzędzia cyfrowe zmieniły Klio. *Historia 2.0. Materiały sympozjum XIX Powszechny Zjazd Historyków Polskich 17 września 2014*, 55–60. [in Polish].

24. Rosenstone, R. A. (2012). *History on film. Film in history. History: Concepts, Theories and Practice*. Second edition. London, New York. [in English].

25. Saryush-Vol's'ka, M. (2015). Transformatsiia natsional'noi pam'iaty u pol's'komu kino [The Transformation of National Memory in Polish Cinema]. *Naukovi zapysky UKU — Annals of the UCU*, 6, 112–118. [in Ukrainian].

26. Saryusz-Wolska, M. (2006). Filmowe obrazy pamięci — perspektywa teoretyczna [Film Images of Collective Memory-Theoretical Perspective]. *Kultura Współczesna. Teorie. Interpretacje. Praktyka*, 4, 100–109. [in Polish].

27. Shumylovych, B. (2014). Vizualizatsiia utopii: ideia komunistychnoi pratsi na radians'komu kino- ta teleekrani u 1959-1960 rr. (prykład L'vova). *Historians*.

Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1173-bohdan-shumylovych-vizualizatsiia-utopii-idea-komunistychnoi-pratsi-v-radianskomu-kino-ta-teleekrani-u-19591960-rr-pryklad-lvova> [in Ukrainian].

28. Skotarczak, D. (2012). Film i media audiowizualne w refleksji polskich historyków. „*Kultura i Historia*”, 22. Retrieved from <http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/kultura-i-historia-nr-222012> [in Polish].

29. Skotarczak, D. (2012). Historia wizualna. Poznań. [in Polish].

30. Szelałowska, G. (2008). Film w warsztacie historyka. Uwagi na marginesie pracy Piotra Witka, *Kultura, film, historia. Metodologiczne problemy doświadczenia audiowizualnego*, Lublin, 2005. *Kwartalnik historyczny*, CXV, 63–68. [in Polish].

31. “Ty, ne zghasla, zore iasna”. Avtor ta rezhyser Josyp Strutsiuk (2004). Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=oCuJhRR-9WA> [in Ukrainian].

32. “Ustryky — istoriia rozviianiykh dol”. Avtor Yaroslav Baran (2011). Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=UOYPTAdiqgE> [in Ukrainian].

33. “Vyrvani z korenem. Fil'm pro pereseleattia lemkiw”. Avtor ta rezhyser Olena Broda (2012). Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=hM0WdAjvAKU&t=9s> [in Ukrainian].

34. “Vyrvani z korenem. Fil'm pro pereseleattia lemkiw”. Chastyna 2. Avtor ta rezhyser Olena Broda. (2012). Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=8oPPJVFGkJ4> [in Ukrainian].

35. Witek, P. (2014). Metodologiczne problemy historii wizualnej [Methodological Problems of Visual History]. *Res Historica: czasopismo Instytutu Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej*, 37, 159–176. [in Polish].

36. Witek, P. (2011). Film historyczny jako „gatunek dwójakiego rodzaju”. Kilka uwag metodologicznych o “(nie)użyteczności” teorii genologicznej w refleksji o filmie historycznym [The Historical Film As “A Double-Type Genre”. Some Methodological Remarks on the “(Dis)Utility” of Genological Theories in Reflections on the Historical Film]. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio FF — Philologia*, LXVI, 2, 87–113. [in Polish].